

Prikaz i osvrt

Prihvaćeno: 10. 7. 2026.

Objavljeno: 27. 7. 2026.

eLokator: bd2026-007

DOI: <https://doi.org/10.68268/bd/o5ce61>

Frane Paro, Kako je tiskana prva hrvatska knjiga (Zagreb: Mozaik knjiga, 2025.)

dr. sc. Ivan Mance

 <https://orcid.org/0000-0001-8663-9742>

Udruga Ban Dvor, Oroslavje, Republika Hrvatska — info@bandvor.hr

Uvod: Knjiga Frane Para, umirovljenoga redovitog profesora Grafičkog odsjeka Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu, novo je djelo tog našega eminentnog stručnjaka za rano tiskarstvo. U njoj se donosi dosad neobjavljena grafička analiza mogućega tehničkog načina tiskanja našega Prvotiska, tj. Misala po zakonu rimskoga dvora od 22. veljače 1483. godine. Velika je vrijednost grafičke analize prof. Frane Pare, koja će budućim istraživačima naše inkunabulistike, tiskarstva i glagoljaštva biti od znatne pomoći. Knjiga uz to donosi povijesnu analizu teze o Veneciji kao mogućem mjestu tiskanja našega Prvotiska te opširan prikaz i analizu rada Daniele Fattori, objavljenoga u Italiji 2002. i 2003. godine, u kojemu se iznose nova saznanja o našoj *Ispovidi*, tj. Izgubljenoj inkunabuli, otisnutoj u Veneciji 1492. godine. Međutim, rad Daniele Fattori problematičan je u tumačenju vjerodostojnih izvora o *Ispovidi* iz 1492. godine, koje autorica poistovjećuje s *Kosinjskim brevijarom* iz 1491. godine. Ta pogrešna identifikacija dovodi u pitanje i zaključke o Veneciji kao mjestu tiskanja našega Prvotiska, koje prof. Frane Paro izvodi na temelju toga istraživanja i nekih osobnih promišljanja. Hipoteza o Veneciji kao mogućem mjestu tiskanja Prvotiska problematična je od svojega nastanka, počevši od njezina promotora Jerneja Kopitara pa do danas, jer za nju u literaturi nikada nisu ponuđeni nepobitni dokazi ni uvjerljivi pokazatelji. Ni najnovija promišljanja prof. Frane Para, iznesena u ovoj knjizi, ne pomažu otkloniti temeljne nedostatke hipoteze o Veneciji kao mogućem mjestu tiskanja hrvatskoga Prvotiska. Knjigu je uredio Vid Jakša Opačić, a recenzenti su red. prof. art. Jagor Bučan i dr. sc. Vida Vukoja. Knjiga sadrži 175 stranica s literaturom i podijeljena je u dva dijela. Ovdje ćemo se osvrnuti na prvi dio knjige koji se bavi temom iz naslova, dok je drugi dio svojevrsna posveta akademiku Josipu Bratuliću kako navodi i sam autor.

Ključne riječi: Frane Paro, Misal 1483., Kosinjski brevijar 1491., Ispovid 1492., Venecija

Frane Paro, How Was the First Croatian Book Printed (Zagreb: Mozaik knjiga, 2025.)

Introduction: The book by Frane Paro, retired full professor of the Printmaking Department at the Academy of Fine Arts in Zagreb, is a new work by this eminent Croatian specialist in early printing. It presents a hitherto unpublished graphic analysis of the possible technical process used to print our First Printed Croatian Book, namely the Missal According to the Rite of the Roman Court, dated 22 February 1483. Professor Frane Paro's graphic analysis is of great value and will be of considerable assistance to future researchers in Croatian incunabula studies, printing, and Glagolitism. The book also presents a historical analysis of the thesis that Venice may have been the place where our First Printed Croatian Book was printed, as well as an extensive overview and analysis of a work by Daniela Fattori, published in Italy in 2002 and 2003, which sets out new findings concerning our *Ispovid*, that is, the Lost Incunable, printed in Venice in 1492. However, Daniela Fattori's work is problematic in its interpretation of reliable sources concerning the *Ispovid* of 1492, which the author identifies with the Kosinj Breviary of 1491. This erroneous identification also calls into question the conclusions concerning Venice as the place of printing of our First Printed Croatian Book, which Professor Frane Paro draws on the basis of that research and some of his personal reflections. The hypothesis of Venice as a possible place where the First Printed Croatian Book was printed has been problematic from its inception, beginning with its promoter Jernej Kopitar and continuing to the present day, since neither incontrovertible evidence nor convincing indications have ever been offered in its support in the literature. Nor do Professor Frane Paro's most recent reflections, set out in this book, help to remedy the fundamental shortcomings of the hypothesis that Venice may have been the place where the Croatian First Printed Book was printed. The book was edited by Vid Jakša Opačić, and its reviewers were Full Professor of Art Jagor Bučan and Vida Vukoja, PhD. It comprises 175 pages, including a bibliography, and is divided into two parts. Here, we shall consider the first part of the book, which addresses the subject indicated by its title, while the second part is a kind of tribute to Academician Josip Bratulić, as the author himself states.

Key words: Frane Paro, Missal 1483, Kosinj Breviary 1491, Ispovid 1492, Venice

BROJNA POGRJEŠNA TUMAČENJA O HRVATSKOM PRVOTISKU - KRITIČKI PRIKAZ

Tekst knjige analizirat ćemo slijedom autorova izlaganja.

Na 9. stranici knjige, autor u fusnoti 5. spominje književnika Zvonimira Kulundžića¹ i njegovu prvu knjigu o Kosinjskoj tiskari.² Netočna je tvrdnja da je ta knjiga bila posljednji napor u afirmaciji Kosinjske tiskare. Nakon te knjige, Zvonimir Kulundžić objavio je važan osvrt o Kosinjskoj tiskari u pretisku Prvotiska iz 1971. godine,³ a potom i knjigu vezanu uz 500. obljetnicu Prvotiska 1983. godine.⁴ Uz to, Kulundžić je objavio više od 20 znanstvenih i stručnih članaka o Kosinjskoj tiskari i nekoliko desetaka novinskih članaka, koje ovdje nećemo posebno navoditi, no dostupni su istraživačima u rukopisnoj ostavštini Zvonimira Kulundžića koja se čuva u Državnom arhivu u Osijeku. Prije Zvonimira Kulundžića o Kosinju kao mjestu prve i najstarije tiskare u Hrvata promišljali su mnogi autori kroz pjesme, novinske i enciklopedijske članke, pripovijetke i romane, folklornu građu i privatna pisma, pa su u tom smislu, prije 1958. godine i prve javne objave Zvonimira Kulundžića o Kosinju,⁵ pronađena 44 izvora.⁶ Autor nije uvažio ni druge istraživače koji su u Kulundžićevo vrijeme afirmativno pisali o Kosinjskoj tiskari, od kojih ističemo akademika Josipa Badalića,⁷ akademika Eduarda Hercigonju,⁸ Julija Derossija⁹ i druge.¹⁰

Ivan Mance objavio je četiri knjige¹¹ o Kosinju i Kosinjskoj tiskari te više od 20 novinskih i stručnih članaka. Dakle, ne govorimo o jednoj knjizi iz 1960. godine, nego o nekoliko stotina

¹ „Posljednji ozbiljniji napor da odgovori na pitanja o mjestu i tvorcima Prvotiska učinio je Zvonimir Kulundžić 1960. godine afirmirajući ideju o Kosinju kao stvarnom mjestu tiskanja hrvatskih glagoljskih inkunabula. U raspravi Kosinji kolijevka štamparstva slavenskoga juga (vlastita naklada, Zagreb) na 95 stranica spretno je spleo povijesne činjenice, indicije i pretpostavke, dokazujući svoju tezu izrečenu u naslovu knjige.“ Paro, 2025.

² Kulundžić, 1960.

³ Frangeš i sur., 1971, str. LXIX–LXXIX.

⁴ Kulundžić, 1983.

⁵ Krelus, 1958.

⁶ Mance, 2023, str. 242–243.

⁷ Crno-bijelu presliku zadnje stranice Prvotiska s kolofonom, akademik Badalić u toj knjizi potpisuje na ovaj način: „II. Missale Romanum. (Kosinj?) 1483. (Explicit): No 1.“ Badalić, 1959.

⁸ Akademik Hercigonja prihvatio je Kosinji izvan svake sumnje, barem kada je riječ o tiskanju *Kosinjskog brevijara* 1491. godine. „Valja napomenuti da kada je riječ o Kosinju kao mjestu gdje se nalazila oficina danas više nema sumnje, zahvaljujući preciznim poredbenim, tekstološkim istraživanjima da je ovdje doista tiskan glagoljski Brevijar iz godine 1491.“ Hercigonja, 1975, str. 213.

⁹ Derossi, 1975. i Derossi, 1984.

¹⁰ Suvišno bi ovdje bilo navoditi sve istraživače koji prihvaćaju barem tiskanje *Brevijara* iz 1491. godine u Kosinju, no obiman popis radova i autora može se pronaći u bibliografiji knjige *Kosinjska tiskara*. Mance, 2023.

¹¹ Prva knjiga daje doprinos u povijesnoj kartografiji Kosinja, jer su do te knjige autori tumačili važnost Kosinja njegovom pojavnošću na „čak 11 povijesnih karti“, dok ih Mance u toj knjizi donosi 84. Mance, 2013. Druga

različitih izvora u razdoblju od 1695. do 2025. godine, koji na ovaj ili onaj način afirmiraju Kosinjsku kao prvu i najstariju tiskaru u Hrvata. Tako neshvatljivo zanemarivanje literature kod Para selektivno je i neznanstveno. To se očituje i u autorovom nepoznavanju tehničkih i financijskih aktivnosti vezanih uz organizaciju posla tiskanja *Misala* iz 1483.¹² Od 1963. godine znamo da je papir za Prvotisk većim dijelom najvjerojatnije nabavljen iz njemačkih mlinova,¹³ danas znamo da je na tiskanju Prvotiska radio Ambroz Kacitić jer je o tome ostavio materijalni trag u formi slijepog tiska,¹⁴ a isto tako možemo s velikom sigurnošću pretpostaviti Anža Frankapana Brinjskog kao financijera Kosinjske tiskare jer na to ukazuju mnoge povijesne okolnosti i izvori.¹⁵

Nadalje, autor povijesno točno opisuje zaštitu vlasničkih, tehničkih i nakladničkih prava u vrijeme inkunabulistik, ¹⁶ gdje je možda najvažnija bila dozvola ili potvrda vlasti o pravu na tiskanje, koja se potom morala navoditi u kolofonima otisnutih knjiga. Tako svaka hrvatska knjiga otisnuta u Veneciji od 1483. do 1597. godine, bez obzira na pismo (glagoljica, latinica, latinica-gotica), autora, namjenu, umjetničku razinu ili provenijenciju ima u svom kolofonu ili

knjiga obrađuje autohtono kosinjsko vinogradarstvo, gdje je DNA analizom utvrđeno kako sorta Pršljivka bijela planetarno postoji jedino u Kosinju i Ozlju, dok Vingor crni vuče svoje porijeklo iz stare austrijske sorte, a danas također postoji samo u Kosinju i Ozlju. Povijesna pisanja o kosinjskim vinogradima ukazuju na frankapanske veze širenja starih sorti još od srednjega vijeka. Mance i sur., 2019. Treća knjiga Manceovo je najvažnije djelo, nastalo iz doktorata povijesti obranjenog s najvišom ocjenom na Zagrebačkom sveučilištu, prodano je do danas u više od 760 primjeraka, predstavljeno je na više od 30 lokacija u Hrvatskoj i u inozemstvu, pa i u Hrvatskom saboru 24. veljače 2025., nalazi se u fondu više od 150 knjižnica u Hrvatskoj i u inozemstvu - od kojih vrijedi spomenuti Nacionalnu knjižnicu Češke republike i Aleksandrijsku knjižnicu. Knjiga *Kosinjska tiskara* mijenja spoznaje o hrvatskoj inkunabulistici te donosi jasne dokaze o Kosinjskoj tiskari i radu prvog hrvatskog tiskara Ambroza Kacitića. U knjizi dolazi 225 povijesnih karata na kojima se prikazuje Kosinjska od 16. do kraja 19. stoljeća. Mance, 2023. Četvrta knjiga opisuje život i rad autohtonog Kosinjanina i prvog hrvatskog tiskara Ambroza Kacitića od plemena Kolunića (Broza žakna), s novim spoznajama o njegovom životu i radu, o gradnji pavlinskog samostana u Kosinju i drugim temama. Mance, 2025.

¹² „Točno je da ne znamo tko je Misal tehnički otisnuo, ne znamo tko je gravirao pečate za izradu matrica, niti tko je lijevao slova, ne znamo gdje je nabavljen papir i na kraju ono najvažnije — ne znamo tko je platio poveliku cijenu za pokriće svih troškova neizbježnih pri izdavanju takve knjige.“ Paro, 2025, str. 10.

¹³ „Upotrijebljeni papir kod glagoljskog prvotiska s vodenim znakom volovske glave s crtom i krunom među rogovima, na kojemu je štampano tri četvrtine Misala iz 1483., najvjerojatnije je njemačkog podrijetla, a mogao bi biti francuskog i švicarskog, dok je veoma malo vjerojatno da je talijanskog.“ Bošnjak i sur., 1963, str. 47.

¹⁴ Slijepi tisak, ili reljefni tisak bez boje, nastao je u vrijeme tiskanja Prvotiska kada je to jedino tehnički bilo moguće. Radi se o 340 slovničkih znakova, koji dolaze na pet stranica Prvotiska u devet pozicija i koji nose poruku i kodiranje Ambroza Kacitića. Na njih Ambroz Kacitić ukazuje i u Novakovom misalu (koji je služio kao predložak za tiskanje Prvotiska), u jednom rukopisnom zapisu koji nastaje 15. studenog 1482. godine, točno u vrijeme intenzivnog posla na tiskanju 150 – 200 primjeraka Prvotiska. Mance, 2023, str. 268–389.

¹⁵ Zvonimir Kulundžić prvi predlaže Anža Frankapana Brinjskog kao mogućeg financijera Kosinjske tiskare Kulundžić, 1960, str. 37–57., dok Mance to jače potvrđuje analizom više od 50 povijesnih listina i izvora u kojima precizno ocrtaava život i rad Anža Frankapana Brinjskog, njegov boravak u gradu Kosinju i u konačnici njegovo vlasništvo nad gradom Kosinjem. Mance, 2023, str. 125–157.

¹⁶ „Veliku investiciju (u tiskaru, op. IM) nastojalo se zaštititi svim mogućim sredstvima. Najprije se tražilo (a to je imalo svoju cijenu) od gradskih vlasti potvrdu o zaštiti prava na tiskanje i prodaju knjige.“ Paro, 2025, str. 13.

na naslovnici jasan podatak na latinskom jeziku (rjeđe talijanskom) da je otisnuta u Veneciji ili barem latinsku godinu s grafičkim znakom mletačkog tiskara.¹⁷ Zbog čega jedino Prvotisak nema latinske naznake ako je otisnut u Veneciji? To pitanje, iako vrlo važan pokazatelj, autor u potpunosti zanemaruje.

Na narednim stranicama autor vrlo precizno opisuje Gutenbergov izum, možda jedini u hrvatskoj literaturi donosi točne informacije o Gutenbergovoj tiskari kazujući da je tiskarski stroj zadnja i tehnički najmanje važna postaja. Glavnu ulogu igraju drugi Gutenbergovi izumi poput ručne naprave za lijevanje slova, umjetnički postupak izrade puncu, lijevanje slova uvijek iste visine,¹⁸ mješavina boja itd. Nakon toga autor opisuje mogući način tiskanja inkunabule na primjeru Prvotiska. U poglavlju *Slagar*, str. 25. – 27., autor vrlo precizno opisuje slagarski posao naglašavajući ono najvažnije, a to je naobrazba slagara. U ovom dijelu knjige čitatelj dobiva vrlo kvalitetne informacije o mogućem načinu i tehnologiji tiskanja inkunabula.

U poglavlju *Tisak dvije boje*, str. 28. – 30., autor dodatno razrađuje svoja starija promišljanja¹⁹ s kojima pojavu slijepog tiska u Prvotisku grafički tumači tiskarskom tehnikom crvene pa crne boje, gdje su se, zbog potrebe tiskanja crne nakon crvene i zaštite crveno otisnutih slova, u Prvotisak umetale drvene ili metalne popune (slijepi materijal). Tom je interpretacijom slijepog tiska autor pokušao objasniti Kulundžićev slijepi tisak GBDKG BROZ Ž.²⁰ Ni taj slijepi tisak ne može se objasniti tehničkom poteškoćom tiskanja crne i crvene boje, jer on nosi svojevrsnu poruku, odnosno potpis i predstavljanje Kosinjanina Ambroza Kacitića, dok se druge slijepe otiske, koje autor ni na koji način ne obrađuje u knjizi, nikako ne može

¹⁷ Do sada su utvrđene 24 knjige na hrvatskom jeziku, glagoljske i latinične, svjetovne i crkvene, otisnute u Veneciji od kraja 15. do kraja 16. stoljeća. Sva ta poznata hrvatska izdanja izričito navode, na latinskom ili talijanskom jeziku, oficinu i/ili Veneciju kao mjesto tiskanja. Zato izostanak takve oznake u Misalu iz 1483. snažno slabi venecijansku atribuciju, jer Misal u tom pogledu jedini odstupa od potvrđenoga obrasca drugih hrvatskih venecijanskih izdanja. Mance, 2023. <https://kosinj.com/istrazivanja-kosinja/je-li-utemeljeno-predlagati-tiskanje-hrvatskog-misala-iz-1483-u-veneciji/> (pristupljeno 9. kolovoza 2026.).

¹⁸ Slova se nisu lijevala od čistog olova, nego od legure olova, kositra i antimona koja se talila na vrlo niskim temperaturama (vatra drvene peći), vrlo se brzo hladila i otvrdnula i koju je, prema nekim izvorima, Gutenberg usavršavao godinama. Kosinj, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=VK07Ucy3GvQ> (pristupljeno 10. kolovoza 2026.).

¹⁹ Paro, 1984.

²⁰ Kulundžić u tom tisku ispravno pronalazi potpis Ambroza Kacitića, koji se nešto kasnije i u svom rukopisnom, Koluničevom zborniku na glagoljici i bosančici potpisuje kao Broz žakan (BROZ Ž), no pogrešno tumači prethodna slijepo otisnuta slova GBDKG kao „*Gospodinu Bogu Dika i Kraljevstvo Grišni BROZ Žakan*“. Kulundžić, 1983, str. 25. To Kulundžićevo tumačenje GBDKG je proizvoljno i bez ikakve podloge u literaturi. Nedavno je razriješena dvojba s tumačenjem tog dijela slijepog tiska, a koja će biti prikazana u novom istraživanju o svim slijepim otiscima u *Misalu* iz 1483. koje će biti objavljeno u 2027. godini.

objasniti samo kroz grafičku tehniku, a istodobno se ignorira njihovo značenje, smisao ili poruka.²¹

Poglavlje *Tiskarsko slovo*, str. 31. – 34., autor započinje interpretacijom Vjekoslava Štefanića i njegovog rada iz 1951. godine, kojeg naziva „magistralnom studijom“.²² Na sljedećim stranicama istoga poglavlja, autor navodi citate nekih uglednih stručnjaka o našem Prvotisku, preskačući opet sve one istraživače koji su zastupali ili zastupaju Kosinjsku tiskaru i dolazi do Vjekoslava Štefanića koji kao gotovu činjenicu uzima tiskanje Prvotiska u Veneciji.²³ Danas znamo da je inicijator i promotor teze o Veneciji kao mjestu tiskanja *Misala* iz 1483., teze koja nema ni jedan dokaz ili potporu u bilo kakvom ozbiljnom istraživanju u literaturi, bio Jernej Kopitar. Dobro je imati na umu da je taj slovenski filolog, inače negator Hrvata kao naroda i hrvatskoga jezika, bio suradnik austrijske tajne službe te mentor Vuka Stefanovića Karadžića.²⁴

Poglavlje *Slovorezac*, str. 35. – 43., autor započinje opisom izrada slova u vrijeme inkunabulistike i potom tvrdi da je sve te poslove u vrijeme tiskanja Prvotiska obavljao jedan čovjek.²⁵ Autor za tu tvrdnju ne navodi nikakav izvor, a ona je štoviše vrlo problematična, ako znamo da su punce izrađivali zlatari i drugi majstori ručno, po prilici jednu dnevno.²⁶ Nakon izrađenih puncu matrice je mogao iskovati bilo tko i bilo gdje, kao što je lijevati slova iz iskovanih matrica mogao i priučeni zanatlija, ako je imao peć na drva, Gutenbergov ručni kalup za lijevanje te dovoljnu količinu legure olova. O tom poslu vrijedi pogledati 10-ak

²¹ Danas znamo za devet pozicija slijepih otisaka, na pet stranica Prvotiska u ukupno 340 slovnihih znakova pa tumačenja o bilo kakvoj slučajnosti zbog tehničkog posla tiskanja naprosto nisu održiva. Vidi bilj. 14.

²² Opisujući *Kosinjski brevijar* u tom radu, Štefanić nije znao ništa o analizi tog istog brevijara koji je 55 godina prije njega objavio Emilio Teza, na što su mu kulturno, ali ironično prigovorili talijanski stručnjaci Cronia i Cini, spočitavajući mu što netočno tumači da se u predmetnoj inkunabuli radi o oficiju, a ne brevijaru. Taj je rad izazvao poprilične neugodnosti, kako Štefaniću tako i hrvatskoj inkunabulistici općenito pa je nejasno što je tu magistralno? Štefanić, 1951. Potom odgovor talijanskih stručnjaka. Cronia i Cini, 1955.

²³ Paro, 2025, str. 32.

²⁴ O problemu Venecije, koju su kao „dokazanu znanstvenu činjenicu“ bez pokrića prenosili mnogi hrvatski autori, bespogovorno vjerujući Jerneju Kopitaru, pisao je i Kulundžić. Kulundžić, 1960, str. 14–20. Tek je opsežno istraživanje Marija Grčevića unijelo novo svjetlo u svu političku, jezičnu i znanstvenu tendencioznost Jerneja Kopitara. Ne samo da je negirao Hrvate kao narod, već je većim dijelom i osmislio Karadžićevu jezičnu reformu koju ovaj, bez njega kao mentora, samostalno nikada ne bi ostvario. Pritom je uzimao riječi iz starijih hrvatskih rječnika. Sve to, kao suradnik austrijskih tajnih službi, u neuspjelim pokušajima jezičnog, svjetovnog i vjerskog privlačenja Srba na zapad. Grčević, 2009. S ovim spoznajama teško je vjerovati u znanstvenu objektivnost Jerneja Kopitara pri analizi hrvatske inkunabulistike, tim više što i on svoje zaključke temelji na čistim pretpostavkama bez ikakvih dokaza.

²⁵ Paro, 2025, str. 36.

²⁶ Prema mišljenju dr. Ricarda Olocca, jednog od vodećih stručnjaka za analizu izrade puncu i slova u Veneciji u vrijeme inkunabulistike, nije moguće točno definirati koliko je prosječno trajala izrada jedne puncu. Rijetki sačuvani dokumenti mogu upućivati na prosjek od jedne do dvije puncu dnevno. Mance, 2025, str. 177–179.

minuta videa koji je o izradi puncu, matrica i slova Gutenbergovom tehnologijom pripremio kustos Međunarodnog tiskarskog muzeja Mark Barbour.²⁷ Dalje u tom poglavlju autor precizno i znalački razrađuje izradu matrica i ručno lijevanje slova, koja su temelj za pokretanje tiskarskoga posla.

U poglavlju *Slova u Prvotisku*, str. 44. – 54., i dalje u knjizi, autor uvodi istraživanje Daniele Fattori,²⁸ koje uzima kao bez dvojbe mjerodavno i na temelju kojeg dalje u knjizi na više mjesta razrađuje Veneciju kao, i po njemu, najizgledniju lokaciju tiskanja *Misala* iz 1483. Iz tog istraživanja danas znamo da je slovorezac *Ispovidi* iz 1492. godine Francesco Griffio da Bologna (doselio se iz Bolonje u Veneciju 1480. godine), no autor, bez ikakvih drugih dokaza, predlaže istu osobu kao najizglednijeg slovoresca našeg Prvotiska. To je autorovo promišljanje o Griffiu²⁹ kao slovorescu puncu za slova *Misala* iz 1483. posve neosnovano i stoga znanstveno neodrživo. Nije, naime, dovoljno to što je bio splitski zet ili što je rezao slova za tiskanje *Ispovidi* iz 1492. da ga se odmah smatra najizglednijim slovorescem Prvotiska. Važno je primijetiti da autor ovdje na više mjesta navodi Veneciju³⁰ kao mjesto tiskanja *Misala* iz 1483., oslanjajući se pritom na isto istraživanje, jer to jedno s drugim, na ovoj razini problema, nema nikakve veze. U nastavku ćemo pokazati u čemu je istraživanje Daniele Fattori metodološki manjkavo i činjenično netočno. Posljedično, upitnima postaju i sve autorove analize i zaključci koji u knjizi počivaju na tom istraživanju.

Riječ je o studiji u kojoj Daniela Fattori piše kako je pronašla dokumentaciju o narudžbi jedne hrvatskoglagoljske inkunabule iz 1492. godine. Radi se o našoj *Ispovidi* iz 1492., odnosno o

²⁷ Kosinj, 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=VK07Ucy3GvQ> (pristupljeno 10. kolovoza 2026.).

²⁸ Riječ je o radu koji je objavljenom 2002. i 2003. godine kao isti tekst u dva različita izdanja. Fattori, 2002. i Fattori, 2003.

²⁹ Ovdje navodimo neka autorova promišljanja o Griffiu. „Kao mogućem autoru puncu za naš Prvotisk blagu prednost Griffu, pred ostalom trojicom venecijanskih slovorezaca, daje činjenica, da je oženjen splićankom Chiarom (Klara)...“ Paro, 2025, str. 47. „Činjenica da je Griffio kreirao slova za prvotisk glagoljskog brevijara 1491. godine, otvara i trasira sjajan put glagoljskoj paleotipografiji.“ Paro, 2025, str. 48. „U vrijeme tiskanja *Misala* u Veneciji djeluju četiri slovoresca...i najpoznatiji među njima Griffio („splitski zet“) koji je gravirao punce za hrvatskoglagoljski brevijar 1491. godine.“ Paro, 2025, str. 93. Nejasno je inzistiranje na Griffiu kao splitskom zetu, što mu po autoru daje legitimitet kao nedokazanom slovorescu *Misala* iz 1483.

³⁰ Ovdje prilažemo autorovo promišljanje o Danieli Fattori i Veneciji kao tiskari *Misala* iz 1483.: „Na pitanje zašto sam drugu tiskanu glagoljsku knjigu uveo u priču o Prvotisku mogao bih odgovoriti protupitanjem: „Zašto je otkrio Daniele Fattori prešućeno u hrvatskoj slavistici?“ (ili ga obrnuti: „Zašto Fattori nije poduzela ništa da njen rad bude objavljen u Hrvatskoj?“) Paro, 2025, str. 119. Autor pritom govori kao da je dokazano da su *Kosinjski brevijar* iz 1491. te *Ispovid* iz 1492. jedna te ista knjiga, pa ih neosnovano naziva „drugom tiskanom glagoljskom knjigom“. Ipak, opravdano je hrvatskim slavistima postaviti pitanje o prešućivanju pojedinih istraživanja (ne radi se tu samo o istraživanju Daniele Fattori) jer takva praksa nije spojiva s načelima znanstvenoga rada. Isto se pitanje može postaviti i Frani Paru, budući da i njegov rad na ovoj knjizi ostavlja sličan dojam.

tzv. *Izgubljenoj inkunabuli*, o kojoj danas, upravo zahvaljujući tom istraživanju, znamo gotovo sve tehničke podatke, ali i njezinu nesretnu sudbinu zbog koje se s pravom naziva *Izgubljena inkunabula*. Međutim, Fattori, namjerno ili ne, čini ozbiljnu pogrešku kada, umjesto *Ispovidi*, koju su slagali fra Matej Mastilić Bošnjak i fra Stjepan, nizom konstrukcija u taj posao i tu inkunabulu uključuje *Kosinjski brevijar* iz 1491. godine. Time Fattori, bez čvrstog uporišta, hrvatskom korpusu oduzima jednu inkunabulu te ukupan broj hrvatskih inkunabula smanjuje s devet na osam, poistovjećujući *Kosinjski brevijar* iz 1491. s *Ispovidi* iz 1492. godine. VIše o tome može se pročitati u prilogu 11 knjige *Kosinjska tiskara*.³¹ Autor očito nije upoznat s tom analizom, objavljenom prije tri godine, pa ćemo u nastavku neke njegove argumente s citatima suprotstaviti toj analizi.

„Iz Fattorijine studije saznajemo mnoge detalje o nesretnoj sudbini tog prvotiska brevijara (misli se na *Kosinjski brevijar* iz 1491.) od kojeg je sačuvan samo jedan primjerak (Biblioteca Nazionale Marciana u Veneciji, signatura: Incunaboli 1235).³² Iz studije saznajemo sudbinu *Ispovidi* iz 1492., a ne sudbinu *Kosinjskog brevijara* iz 1491. godine od kojeg su, ipak, sačuvana dva, a ne jedan, primjerak.³³

³¹ Mance, 2023, str. 729–744.

³² Paro, 2025, str. 47.

³³ Za potrebe ovoga rada korišten je izvorni rad Daniele Fattori koji se može preuzeti ovdje: https://kosinj.com/wp-content/uploads/2026/08/Fattori-Daniela_Venezia-e-la-stampa-Glagolitica-I-Cimalarca.pdf Prijevod na hrvatski jezik izrađen je uz pomoć alata OpenAI Codex, u okviru pretplate ChatGPT Pro i radnog načina Goal. Codex je korišten za prijepis i prijevod teksta, uključujući fusnote i citate, a konačni je prijevod naknadno pregledan i urednički usklađen. U izvorima koje je pronašla i objelodanila Fattori, u prvom se ugovoru navodi sljedeće (prijevod): „*Isus. 1491. (=1492.) dana osmoga veljače u Veneciji... Neka bude poznato svakomu tko vidi ovu ispravu da sam se na današnji dan ja, Dionysio Bertocho iz Bologne, tiskar u predjelu San Samuel, sporazumio s gospodinom Zuanom Zimalarchom i gospodinom Andreom Zimalarchom, njegovim nećakom, na sljedeći način: ja, rečeni Dionysio, obećavam njima tiskati određene knjige na papiru srednjega formata, tako da od svakoga arka načinim osam listova, u stupcima i u obliku brevijara, crnim i crvenim tiskom... osim što su rečeni gospodin Zuane i gospodin Andrea dužni dati mi sav papir potreban za to djelo, najmanje u broju od tisuću... Izjavljujem također da sam, čim započnem tiskati rečene knjige, ja Dionysio dužan postaviti jednu prešu posebno za njih i za navedeno djelo te je ne ukloniti sve dok knjige ne budu dovršene...“ Drugi ugovor: „Hvala Bogu. Godine 1491., dana 8. veljače u Veneciji. ...sklopili smo sporazum s majstorom Dionixiom iz Bologne, tiskarom, koji nam je dužan otisnuti tisuću knjiga i koliko ih još budemo željeli, slavenskim pismom...“ Fattori, 2003, str. 215–216. Tisak te iste knjige, koju fra. Matej Mastilić Bošnjak naziva *Ispovid*, a ne brevijar, dovršen je 16. srpnja 1492. što saznajemo iz zapisa o tom poslu koji nam je ostavio u *Tkonskom zborniku*. Mance, 2023, str. 58–59. On je sigurno znao je li tiskao *Ispovid* – vjerojatno nalik senjskoj *Spovidi općenoj* na oko 40 listova, ili brevijar popova glagoljaša na oko 400 listova. *Kosinjski brevijar* postoji na papiru i na pergameni. Papirnati primjerak Frane Paro ispravno navodi, a pergamentni primjerak izgleda namjerno izostavlja, jer ga i Fattori detaljno spominje. Pergamentni kalendar toga brevijara, koji je uvezen u *Brozičev brevijar*, čuva se u Vatikanskoj biblioteci (Sign. Borg. Ill. 19.). *Breviarium Romanum glagoliticum*, 1491. <https://digi.vatlib.it/view/Borg.ill.19> (pristupljeno 10. kolovoza 2026.). Ugovara se tiskanje neke knjige koja će biti u formi brevijara, dakle tih dimenzija i prijeloma folio lista. Iz ugovora se ne zna sadržaj te knjige. Ugovoreno je tiskanje isključivo na papiru pa se postavlja pitanje što je s pergamentnim primjerkom *Kosinjskoga**

„Iako nigdje nije zapisano, Torresani je, naravno, znao da je Griffio izradio glagoljska slova za Cimalarcin i fra Matejev brevijar. Okolnosti tog izdanja Torresani dobro pamti. Iako je znao da je Griffio, Cimalarcin i fra Matejev brevijar već otisnut u čak 1000 primjeraka, Torresani je odlučio s Baromićem krenuti u tisak „Baromićeva brevijara“. Nemamo nikakvih naznaka što je opreznog i proračunatog Torresanija, nesklonog rizičnim iskoracima moglo potaknuti na taj neporezni izdavački potez?“³⁴ Griffio je izradio slova za *Ispovid*, a ne *Kosinjski brevijar*. Sasvim je jasno, da inače oprezni i poznati Torresani ne bi išao u tiskanje manje naklade *Baromićevog brevijara* 1492./93. godine, ako Grimalarke u isto to vrijeme dovršavaju isti takav brevijar u 1000 primjeraka. To bi zaista bilo neracionalno poslovanje.³⁵

brevijara? Frane Paro toga se uopće ne dotiče, a tumačenje Daniele Fattori o tom primjerku naprosto je neozbiljno: „Preostaje i šest pergamentnih listova Kalendara iz Vatikanske knjižnice, koji su vjerojatno potjecali iz »počasnoga« primjerka namijenjenoga Giovanniju i Andrei Cimalarci, pokretačima i financijerima pothvata.“ Fattori, 2003, str. 227. Kako je baš taj „počasni“ pergamentni primjerak preživio, završio 1527. godine ili ranije u sjevernoj Hrvatskoj (možda kod pavlina u Ozlju), iznimno je korišten s raznim usputnim kajkavskim zapisima, te je potom spašen njegov kalendar koji se danas čuva u Vatikanskoj biblioteci? Putanec, 1988, str. 8. Dakle, nema govora o objektivnom znanstvenom istraživanju ako se prešućuju ili zanemaruju pokazatelji koji ne podupiru postavljenu hipotezu.

Možda najvažnije, ako je tiskanje Misala iz 1483. u nakladi od 150 – 200 primjeraka trajalo šest ili više mjeseci, kako je moguće u nešto više od pet mjeseci od ugovaranja do realizacije, pribaviti papir što je bila obveza Grimalarki, pokrenuti posao tiskanja i otisnuti 1000 primjeraka brevijara od 400 listova ili 800 stranica na jednoj tiskarskoj preši? U tim uvjetima, s obzirom na slagarski i tiskarski posao, kasniji uvez i iluminiranje može se govoriti o poslu koji bi mogao trajati do dvije godine, a ne pet mjeseci. Mance, 2023, str. 739–742. Tu je još cijeli niz financijskih, organizacijskih i drugih problema koji isključuju mogućnost tiskanja 1000 primjeraka *Kosinjskoga brevijara* u poslu koji su Grimalarke ugovorile s tiskarom Dionizijem. Upućujemo i ovdje na prilog 11 knjige *Kosinjska tiskara* u kojemu je detaljno razjašnjen netočan, a možda i zlonamjeran pokušaj Daniele Fattori u poistovjećivanju *Ispovidi* iz 1492. s *Kosinjskim brevijarom* iz 1491. godine.

³⁴ Ova tvrdnja nije znanstveno argumentirana. Autor najprije priznaje da o tome nema pisanih tragova, a zatim kao izvjesno prikazuje što je Torresani znao prije više od 500 godina. Paro, 2025, str. 100.

³⁵ Ovo ispravno problematizira i Fattori: „No tada je već bilo prekasno: još u ožujku 1493. na tržište je bilo pušteno novo izdanje glagoljskoga Brevijara, koje je tiskao Andrea Torresani, a priredio kanonik senjske katedrale Blaž Baromić, pa se potražnja zacijelo već znatno smanjila. Bilo bi zanimljivo doznati koje su okolnosti navele Torresanija da objavi drugo izdanje Brevijara, s novim tiskarskim slovima, odmah nakon pojave prvoga izdanja, ni godinu dana poslije. To je prilično neobično uzme li se u obzir da tržište uopće nije izgledalo obećavajuće jer su takvi tekstovi imali ograničenu prodaju.“ Fattori, 2003, str. 226–227. Navodno tiskanje *Kosinjskog brevijara* po Fattori i Paru dovršeno je 16. srpnja 1492. godine. Iako ne znamo točno vrijeme trajanja uvezivanja, danas znamo da su se sve do kraja 15. stoljeća knjigoveže u Italiji i Nizozemskoj služili vremenski zahtjevnim srednjovjekovnim tehnikama uvezivanja. Anderson, 1999, str. 8. Koliko je po tome moglo trajati uvezivanje barem dijela naklade od 1000 primjeraka brevijara od 400 listova? *Baromićev brevijar* otisnut je 13. ožujka 1493., kako je na latinskom i hrvatskom jeziku navedeno u njegovu kolofonu. To znači da je njegovo tiskanje započelo možda u jesen 1492. godine, dok su izrada punc i lijevanje slova morali započeti još ranije. Možemo stoga pretpostaviti da se u tim okolnostima, istodobno i u istome gradu, tijekom 1492. godine odvijalo uvezivanje jednoga glagoljskog brevijara, dok su se za drugi glagoljski brevijar rezale punce, lijevala slova i pripremao tisak. Takav bi slijed događaja pretpostavljao svojevrсно natjecanje, kako ga i obrazlaže Fattori, ali za to ne donosi nikakve argumente. Fattori, 2003, str. 228. Tiskanje knjiga nije bilo samo kulturna djelatnost nego i posao od kojega se očekivala zarada. Stoga je teško zamisliti da bi se netko upustio u zahtjevnju i skupu pripremu novoga izdanja znajući da se u istome gradu upravo dovršava drugo, sadržajno istovršno izdanje, oboje isključivo namijenjeno malom tržištu hrvatskog glagoljskog prostora. Dakle, nije poslovno jednako vrijedno tiskati latinični rimski brevijar namijenjen tržištu cijele Europe, u odnosu na glagoljski hrvatski

Posebno je za datiranje *Kosinjskoga brevijara* problematično tumačenje datuma *more veneto*,³⁶ koji Fattori ispravno prenosi u 1492. godinu. Međutim, ta je godina prema julijanskom kalendaru, jedinom kalendarskom sustavu koji je tada bio u uporabi, nedvojbeno bila prijestupna. Uskrs je 1492. godine pao 22. travnja,³⁷ što stvara teško premostive probleme za datiranje *Kosinjskoga brevijara* u tu godinu. Prvo, zbog čega je uz 22. travnja, na koji je te godine pao Uskrs, u kalendaru *Kosinjskoga brevijara* upisan spomendan „Jeonija m(u)č(enika)”, koji se najvjerojatnije odnosi na sv. Leonija, odnosno Leonida Aleksandrijskoga? Takav je unos posve neuobičajen jer su se u kalendarima hrvatskoglagoljskih knjiga, sve do *Misala hruackoga* Šimuna Kožičića Benje, datumi Velikoga tjedna, a osobito Uskrsa, ostavljali praznima.³⁸ Drugo, zbog čega prijestupna godina u *Kosinjskom brevijaru* nije označena uz 23./24. veljače, kako je to bilo uobičajeno u rimskim, a katkad i u hrvatskoglagoljskim knjigama?³⁹ Na sljedećim slikama prikazujemo kalendar veljače *Kosinjskoga brevijara*, a potom istu poziciju iz kalendara *Borislavićevog zbornika* koji je Grgur Borislavić sin Martina iz Modruša iz Gorica, pisao 2. ožujka 1375. godine. No kalendar *Borislavićevog zbornika* očito je bio namijenjen za sljedeću, prijestupnu 1376. godinu, pa u njemu kod 24. veljače jasno stoji: Tu počene prestup.

brevijar, namijenjen isključivo prostoru današnje Istre, Like, Primorja i Dalmacije s otocima. Bio bi to poslovno krajnje neracionalano.

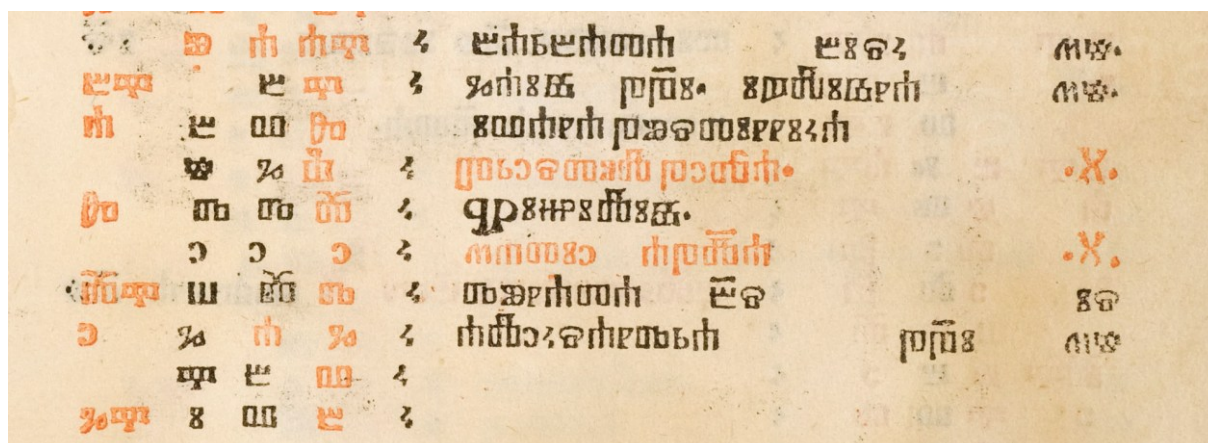
³⁶ „Kronološki način računanja vremena koji odgovara uporabi najstarijega rimskog kalendara, prema kojemu je godina kršćanske ere započinjala 1. ožujka. U Veneciji je bio u uporabi do 1797. godine, a potvrđen je i u ranosrednjovjekovnoj Francuskoj, od 6. do 9. stoljeća.“

More veneto, 2026. <https://www.treccani.it/enciclopedia/more-veneto/> (pristupljeno 11. kolovoza 2026.). Prema tome, pri preračunavanju datuma navedenih kao *more veneto*, datumima iz siječnja i veljače treba pribrojiti jednu godinu.

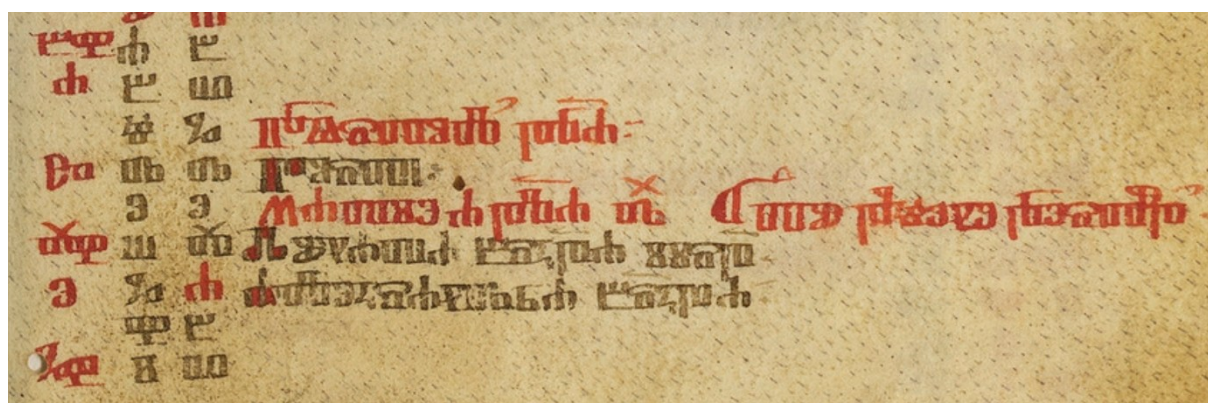
³⁷ Datum Uskrsa i prijestupnost 1492. godine prema julijanskom kalendaru utvrdili smo uporabom aplikacije *Calendar Magic*. *Calendar Magic*, 2017. <https://www.softpedia.com/get/Office-tools/Diary-Organizers-Calendar/Calendar-Magic.shtml> (pristupljeno 11. kolovoza 2026.). Pouzdanost njegova izračuna višestruko je potvrđena pri određivanju datuma na koji je pao Uskrs 1483. godine. Mance, 2023, str. 315–319.

³⁸ Vidi: tablica 10. Raspored Uskrsa i zastupljenost Velikog tjedna u kalendarima hrvatskih tiskanih knjiga. Mance, 2023, str. 335.

³⁹ Oznake prijestupne godine u veljači razmjerno su rijetke u hrvatskoglagoljskim knjigama iz jednostavna razloga: sačuvao se tek malen broj knjiga napisanih ili otisnutih u prijestupnim godinama.

Slika 1. Kosinjski brevijar, kalendar veljača: 22. veljače *Prestol Petra*; 23. veljače *Vijilije*; 24. veljače *Matie ap(osto)la*.

Slika 2. Borislavićev zbornik, kalendar veljača: 22. veljače *Pr(i)jestol P(e)tra*; 23. veljače *Post*; 24. veljače *Mati(j)e ap(osto)la d(upleks)*. I potom lijevo: *Tu počene prestup*.

„Do objave istraživanja Daniele Fattori 2002. godine povijest glagoljske tiskane knjige bilježila je dva izdanja brevijara: jedan koji nema kolofona i drugi kojem se zna kolofon, ali nema knjige kojoj bi taj kolofon trebao pripadati. Sve hipoteze (štoviše — tvrdnje) na temu "brevijar 1491./1492." iskazane u radovima Zvonimira Kulundžića i njegovih sljednika pale su u vodu. Velika je to poduka kako biti suzdržan pri interpretaciji dokumenata i konstruiranju zaključaka.“⁴⁰ Do objave toga istraživanja o povijesti *Ispovidi*, odnosno *Izgubljene inkunabule* iz 1492. godine, znali smo tek ono što je o njoj zabilježio fra Matej Mastilić Bošnjak u *Tkonskom zborniku*. Danas, zahvaljujući pronađenoj dokumentaciji, o njezinu nastanku i sudbini znamo neusporedivo više. Međutim, poistovjećivati njenu sudbinu sa sudbinom *Kosinjskoga brevijara*, koji je 1491. godine otisnut u gradu Kosinju, kako je izrijekom

⁴⁰ Paro, 2025, str. 119.

navedeno u *Opisu Like i Krbave* iz 1695. godine,⁴¹ predstavlja neutemeljeno zadiranje u korpus hrvatskih inkunabula. Takav postupak posebno je problematičan kada ga prihvaćaju i pojedini hrvatski stručnjaci, jer se tako na jednoj netočnoj pretpostavci gradi druga – ona prema kojoj bi i Prvotisk bio tiskan u Veneciji. Iz svega dosad navedenoga jasno proizlazi da *Kosinjski brevijar* nije otisnut 1492., nego 1491. godine, kako stoji i u većini hrvatske stručne literature. Grimalarke, fra Matej i fra Stjepan tiskali su 1492. godine *Ispovid*, kako je naziva i sam fra Matej. Djelo od 40, a ne 400 listova doista je moglo biti dovršeno u pet mjeseci, na jednome tiskarskom stroju i u nakladi od 1000 primjeraka. *Ispovid* iz 1492. danas se s pravom naziva *Izgubljenom inkunabulom*, s obzirom na okolnosti njene sudbine koju razotkriva Fattorino istraživanje. Na temelju svih iznesenih argumenata također je razumno zaključiti da između Dionizija i Torresanija nije bilo nikakva natjecanja, kako to tvrdi Frane Paro,⁴² jer naprosto nisu u isto vrijeme tiskali sadržajno istovrsne knjige.

„Neki naši povjesničari opredijelili su se da Kosinj bude kolijevka hrvatskoglagoljičnog tiskarstva. Ideju o tome temelje na historiografskim indicijama i pri tome potpuno zanemaruju tipografske — jedine stvarne i nepobitne, opipljive i mjerljive indicije, koje su nam “u ruci” kad listamo stranice Prvotiska.“⁴³ Ovdje autora valja uputiti na već spomenuti slijepi tisak u *Misalu* iz 1483., koji predstavlja prvorazredan tipografski dokaz. Osobito je znakovito što autor, unatoč svojoj stručnosti u području tipografije hrvatskih inkunabula, taj dokaz u ovoj knjizi uopće ne razmatra. To upućuje na zaključak da mu novija istraživanja o slijepom tisku nisu poznata.

U nastavku knjige autor s grafičkoga stajališta analizira slova Prvotiska, što čini vrlo uspješno, donoseći pritom nove i korisne spoznaje. Ovdje se nećemo podrobnije baviti tim grafičko-tehničkim dijelom knjige jer autorova stručnost na tom području nije upitna. Ukazat ćemo samo na jedan detalj za koji smatramo da je važan u ovom prikazu knjige.

⁴¹ Opis *Like i Krbave* iz 1695. godine, koji je ranije bio nekorektno osporavan, prvi je put cjelovito obrađen s povijesnoga, geografskoga i sadržajnoga gledišta u knjizi *Kosinjska tiskara*. Paro u potpunosti zanemaruje taj prvorazredni povijesni izvor, premda on jasno svjedoči da su se popovi glagoljaši u novooslobođenoj Lici i Krbavi još 1695. godine u svakodnevnoj molitvi služili glagoljskim brevijarom u čijem je kolofonu stajalo da je otisnut u gradu Kosinju. Mance, 2023, str. 184–194. i prilog 5.

⁴² „Nemoguće je otići se dojm o natjecanju dviju ekipa, ili dva investitora koji žure izaći na “tržište” — o uzbudljivom natjecanju dvojice visoko obrazovanih svećenika *de littera sclava*.“ Paro, 2025, str. 102.

⁴³ Paro, 2025, str. 93.

ŠTO JE S MISALOM KNEZA NOVAKA IZ 1368. GODINE?

Kao što je prethodno istaknuto, autor u poglavljima od 44. do 92. stranice pozornost posvećuje tipografskoj analizi slova Prvotiska. Uspoređuje ih sa slovima drugih glagoljskih izdanja, na primjeru osam slova razmatra njihove proporcije te analizira format Prvotiska i smještaj otisnutih slova unutar njega. Riječ je o vrlo dobroj i stručnoj grafičkoj analizi mada se ne smatramo pozvanima prosuđivati autorove zaključke u tom dijelu knjige jer joj pristupamo s povijesnog gledišta. Ipak, smatramo potrebnim upozoriti na jedan važan propust autora.

U cijeloj knjizi nije posvetio ni riječi *Novakovom misalu*.⁴⁴ Stoga je opravdano pitanje zašto dio istraživačkoga napora nije usmjerio na tipografsku analizu, mjerenje proporcija i druge oblike komparativne analize slova *Novakovog misala* sa slovima Prvotiska. Naime, više od stotinu godina govori se o tome da je *Misal kneza Novaka* poslužio kao predložak za izradu slova Prvotiska, a potom i kao sadržajni predložak.⁴⁵ Zbog toga bi bilo važno provesti temeljitu grafičku analizu slova *Novakovog misala* i usporediti ih sa slovima Prvotiska, kako bi se potvrdila ili opovrgnula pretpostavka po kojoj su slova Prvotiska rezana prema uzoru na slova *Novakovog misala*. Taj najvažniji grafotehnički posao još uvijek nije obavljen, premda bi mogao znatno pridonijeti rasvjetljavanju tiskarske povijesti Prvotiska. Po našem mišljenju, upravo bi takva analiza bila najvrjednije poglavlje ove knjige koja i svojim naslovom najavljuje nove spoznaje o tome „kako je tiskana prva hrvatska knjiga“.

Informatička analiza takve usporedbe već je provedena.⁴⁶ Na primjeru riječi „Počctie misala“ uspoređena su slova devet rukopisnih misala sa slovima Prvotiska te je zaključeno da, među svim analiziranim kodeksima, slova *Novakovog misala* svojim oblikom i dimenzijama najviše odgovaraju slovima Prvotiska. Temeljita grafička analiza mogla bi to pitanje posve razriješiti. Kada bi se takvom analizom potvrdila više od stoljeća stara pretpostavka da su slova *Novakovog misala* doista poslužila kao umjetnički predložak za rezanje puncu za slova

⁴⁴ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/misal-kneza-novaka> (pristupljeno 13. kolovoza 2026.).

⁴⁵ Mađarski slavist Oszkár Asbóth 1896. godine prvi je uočio sličnost sadržaja i oblika slova Prvotiska s Novakovim misalom. Szentesi-Žagar, 1996, str. 59. Nakon njega na isti su način promišljali Breyer, 1940, str. 53., Tandarić, 1964, str. 119–120., Zvonimir Kulundžić u više svojih radova i knjiga, npr. Kulundžić, 1959, str. 27. te neki drugi autori.

⁴⁶ Mance, 2025, str. 188–195.

Prvotiska, to bi, zbog čitavoga niza razloga koje ovdje nećemo detaljnije obrazlagati,⁴⁷ dodatno oslabilo ionako neutemeljenu hipotezu o tiskanju Prvotiska u Veneciji. Vrijedilo bi, dakako, i obratno: rezultati koji bi tu pretpostavku opovrgnuli mogli bi osnažiti argumentaciju u prilog venecijanskoj hipotezi. Zato je opravdano pitanje zašto takvu analizu nije proveo u ovoj knjizi autor koji se desetljećima bavi tipografijom i proučavanjem hrvatskoga glagoljskog tiskarstva, a koja se u knjizi ovakva naslova, svakako očekivala.

ZAKLJUČAK

Poglavlje *Umjesto zaključka*, str. 177. donosi jedan citat akademika Eduarda Hercigonje čije snažne riječi govore o viskom dosezima hrvatske kulture u doba inkunabula te izravno upućuju i na veliko značenje hrvatskoga tiskarstva u tom razdoblju. Riječ je o dojmljivu citatu velikoga hrvatskoga znanstvenika, ali je on u ovoj knjizi, nažalost, bez stvarne povezanosti s njenim zaključkom.

Autor knjigu zaključuje poglavljima *Dodatak*, str. 108. – 117. i *Nakon svega*, str. 118. – 120. U *Dodatku* analizira tiskarske znakove Pelegrina Pasqualija, Domenica Bertocha i Andrea Toresanija. Podaci o tiskarskim znakovima mletačkih majstora i njihovih tiskara, međutim, ne omogućuju identifikaciju tiskare ili tiskara Prvotiska, što je autor vjerojatno htio tom analizom. Analiza ni na koji način ne podupire niti dalje rasvjetljava autorove stavove i zaključke u ovoj knjizi. Poglavlje *Nakon svega*, i loše zaključke u njemu, već smo razmotrili u ovom prikazu.

Možemo zaključiti kako je šteta što autor nije ostao pri prvotnoj zamisli knjige,⁴⁸ nego je dobro obavljen posao tipografske analize zaokružio interpretacijom istraživanja Daniele Fattori te se upustio u povijesne analize koje su dijelom nestručne i povijesno neutemeljene. Teško se oteti dojmu da je knjiga prof. Frane Para zapravo proširena prezentacija istraživanja Daniele Fattori. Kao da je jedna od njegovih ključnih namjera bila što snažnije predstaviti zaključke toga istraživanja te hrvatsku javnost uvjeriti u navodne zablude Zvonimira Kulundžića, Josipa Badalića, Julija Derossija, Helmuta Pressera, Eduarda Hercigonje i brojnih

⁴⁷ Mance, 2025, str. 175–188.

⁴⁸ Paro, 2025, str. 118.

drugih autora koji su afirmativno pisali o Kosinjskoj tiskari. Parova knjiga ne donosi nove spoznaje o povijesti našega Prvotiska, nego ostaje neuspjelim pokušajem učvršćivanja hipoteze o tiskanju Prvotiska i *Kosinjskoga brevijara* u Veneciji – hipoteze koja nikada, pa ni ovom knjigom, nije bila potkrijepljena deovoljnim dokazima i znanstvenom argumentacijom. Parafrizirajući autora, to je važna pouka jezikoslovcima, grafičkim stručnjacima i svima drugima koji ulaze u povijesne analize: potrebno je uvažavati sve raspoložive povijesne izvore te izbjegavati selektivan odabir literature i izvora koji potvrđuju samo unaprijed stvorene vlastite hipoteze i stavove.

Stvarni doprinos Parove knjige su vrijedne grafičke analize o mogućem tehničkom načinu tiskanja Prvotiska, izradi puncu, matrica i slova, analizi grafičkih znakova tiskara i njihovih oficina te općenito tehnologiji tiskanja u vrijeme inkunabulistike. To je svakako doprinos vrijedan pažnje, znanstveno koristan budućim istraživačima.

BIBLIOGRAFIJA

- Anderson, Priscilla. 1999. „Fifteenth-Century Bookbinding Structure in Italy and the Netherlands: A Survey of Manuscripts and Incunabula.” *The Book and Paper Group Annual* 18: 1–10.
- Badalić, Josip. 1959. *Jugoslavica usque ad annum MDC: Bibliographie der südslawischen Frühdrucke*. Verlag Librairie Heitz.
- Bošnjak, Mladen, Hofman, Vera i Putanec, Valentin. 1963. „Vodeni znakovi hrvatskih inkunabula.” *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU* 11/3: 20–50.
- Breviarium Romanum glagoliticum. *Incunable—Borg.ill.19*, 1491.
<https://digi.vatlib.it/view/Borg.ill.19> (pristupljeno 10. kolovoza 2026.).
- Breyer, Mirko. 1940. „Senj – kolijevka hrvatskog tiskarstva.” U *Hrvatski kulturni spomenici I: Senj*, Schneider, Artur (ur.), 53–58. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Calendar Magic. *Softpedia*, 16. svibnja 2017. <https://www.softpedia.com/get/Office-tools/Diary-Organizers-Calendar/Calendar-Magic.shtml> (pristupljeno 11. kolovoza 2026.).
- Cronia, Arturo i Cini, Luigi. 1955. „Rivalutazione di una scoperta di Emilio Teza: “L’Editio princeps” dei breviari glagolitici.” *Atti dell’Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti. Classe di Scienze morali e lettere* 113: 71–117.
- Derossi, Julije. 1975. „Korizmenjak Broza Kolunića i Misal 1483 (uz 480. Obljetnicu Senjske glagoljske tiskare).” *Marulić* 8/1: 26–34.
- Derossi, Julije. 1984. „Problematika hrvatskoga Prvotiska.” *Marulić* 17/2: 143–155.
- Fattori, Daniela. 2002. „Venezia culla della stampa glagolitica: L’editio princeps del Breviario (1492).” *Gutenberg-Jahrbuch* 77: 110–123.
- Fattori, Daniela. 2003. „Venezia e la stampa glagolitica: I Cimalarca.” *Studi veneziani* 45: 213–228.
- Fattori, Daniela. „Venezia e la stampa glagolitica: I Cimalarca.” 11. kolovoza 2026.
https://kosinj.com/wp-content/uploads/2026/08/Fattori-Daniela_Venezia-e-la-stampa-Glagolitica-I-Cimalarca.pdf (pristupljeno 11. kolovoza 2026.).
- Frangješ, Ivo, Goldstein, Slavko, Hercigonja, Eduard i Tandarić, Josip (ur.). 1971. *Misal po zakonu rimskoga dvora*. Liber; Mladost.
- Grčević, Mario. 2009. „Jernej Kopitar kao strateg Karadžićeve književnojezične reforme.” *Filologija* 53: 1–53.
- Hercigonja, Eduard. 1975. *Srednjovjekovna književnost*. Liber; Mladost.

- Kosinj. „International Printing Museum, kustos Mark Barbour: Gutenbergov izum - punce, matrice i slova.” 3. svibnja 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=VK07Ucy3GvQ> (pristupljeno 10. kolovoza 2026.).
- Krelius, Ljerka. 1958. „Venecija ili Kosinj.” U *Večernji vjesnik*, 22. studenoga 1958., 11.
- Kulundžić, Zvonimir. 1959. „Problem najstarije štamparije na slavenskom jugu (Kosinj 1482–1493).” *Narodna knjižnica: Glasilo Saveza knjižnica i čitaonica NR Hrvatske* 1: 21–28.
- Kulundžić, Zvonimir. 1960. *Kosinj: Kolijevka stamparstva slavenskog juga*. Vlastita naklada.
- Kulundžić, Zvonimir. 1983. *500. Obljetnica Kosinjskoga misala: Prve hrvatske tiskane knjige: 1483–1983*. Vlastita naklada.
- Mance, Ivan. 2013. *Kosinj: Izvorište hrvatske tiskane riječi*. Redak.
- Mance, Ivan, Mirošević, Nikola i Šestan, Ivan. 2019. *Vinogradi u Kosinju: I ostali tragovi vinogradarstva u Lici*. Državni arhiv u Gospiću.
- Mance, Ivan. „Je li utemeljeno predlagati tiskanje Prvotiska u Veneciji?” 11. rujna 2023. <https://kosinj.com/istrazivanja-kosinja/je-li-utemeljeno-predlagati-tiskanje-hrvatskog-misala-iz-1483-u-veneciji/> (pristupljeno 9. kolovoza 2026.).
- Mance, Ivan. 2023. *Kosinjska tiskara: Povijesna, informacijska i kartografska studija*. Kvaka; Župe Gornji i Donji Kosinj; Kosinj konzalting.
- Mance, Ivan. 2025. *Prvi hrvatski tiskar Broz žakan*. Kosinj konzalting; Župe Kosinj.
- Leksikografski zavod Miroslav Krleža. „Misal kneza Novaka.” *Hrvatska enciklopedija*, 2013. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/misal-kneza-novaka> (pristupljeno 13. kolovoza 2026.).
- More veneto. *Enciclopedia Treccani*, 11. kolovoza 2026. <https://www.treccani.it/enciclopedia/more-veneto/> (pristupljeno 11. kolovoza 2026.).
- Paro, Frane. 1984. „Tipografska analiza hrvatskoglagoljskog prvotiska Misala po zakonu rimskog dvora iz 1483. Godine.” *Slovo: Časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 34: 91–110.
- Paro, Frane. 2025. *Kako je tiskana prva hrvatska knjiga*. Mozaik knjiga.
- Putanec, V. 1988. „Prilog proučavanju hrvatske inkunabule fragmenta kalendara iz 1491. (Borg. Ill. 19).” *Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi* XVI: 3.–8.
- Szentesi-Žagar, Orsolya. 1996. „Oszkar Asboth Senjski glagoljski misal iz 1494.” *Senjski zbornik: Prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* 23/1: 59–84.

Štefanić, Vjekoslav. 1951. „Jedna hrvatskoglagoljska inkunabula iz godine 1491.: Prilog izučavanju glagoljaškog kalendara.” *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Odjel za filologiju* 285/2: 53–93.

Tandarić, Josip. 1964. „Grafički znaci prve hrvatske tiskane knjige.” *Slovo: Časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 14: 110–120.